

Dr hab. Maciej Smętkowski

Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG)
Uniwersytet Warszawski

Recenzja pracy doktorskiej mgr Dominiki Studzińskiej
pt. „Zmiana roli i charakteru granicy polsko-rosyjskiej a uwarunkowania rozwoju polskiej
strefy przygranicznej”
przygotowanej na Wydziale Oceanografii i Geografii Uniwersytetu Gdańskiego
pod kierunkiem dr hab. Iwony Sagan, prof. UG

1. Ocena tematu badań

Praca doktorska mgr Dominiki Studzińskiej, licząca wraz ze spisem literatury i załącznikami 308 stron, dotyczy ewolucji granicy i jej wpływu na rozwój strefy przygranicznej na przykładzie granicy polsko-rosyjskiej. Podjęcie tego tematu jest niewątpliwie zasadne z uwagi na wprowadzony na tej granicy w 2012 r. instrument małego ruchu granicznego, który mógł stanowić ważny czynnik warunkujący rozwój strefy przygranicznej. Wybrana do badań granica, z uwagi na usytuowanie na zewnętrznej granicy Unii Europejskiej, pozwala na zbadanie relacji między czynnikami egzogenicznymi (w tym geopolitycznymi), a endogennymi czynnikami rozwoju układów terytorialnych. W efekcie przeprowadzone analizy mogły pozwolić na sformułowanie generalizacji wykraczających poza badane studium przypadku i tym samym poszerzyć wiedzę na temat roli granic i relacji transgranicznych w rozwoju obszarów przygranicznych. Ponadto praca z uwagi na ocenę małego ruchu granicznego jako instrumentu aktywizującego rozwój obszarów przygranicznych ma niewątpliwie znaczenie praktyczne.

W tytule pracy należałoby rozważyć zamianę spójnika „a” na „jako” i adekwatną do tego zmianę pozostałych wyrazów. Należy bowiem uznać, iż charakter granicy jest właśnie jednym z uwarunkowań rozwoju obszarów przygranicznych. Tym bardziej, że innym uwarunkowaniom rozwoju lokalnego poświęcono w pracy doktorskiej znacznie mniej miejsca. Alternatywą byłoby usunięcie określenia „uwarunkowania”, co również wprost prowadziłoby do podjęcia tematu dotyczącego oceny wpływu granicy na procesy rozwoju obszarów przygranicznych.

2. Ocena celów i hipotez badawczych, a także zakresu badań i struktury pracy

Cele pracy doktorskiej mgr Dominiki Studzińskiej są bardzo rozbudowane począwszy od celów ogólnych (s.4-5): (1) „zidentyfikowanie i ocena czynników zmieniających rolę i stopień przenikalności granicy”, (2) „ocena wpływu codziennej aktywności transgranicznej społeczności lokalnych pogranicza na granicę w jej wymiarze prawnym, ekonomicznym, społecznym i symbolicznym” (3) „identyfikacja uwarunkowań rozwoju lokalnego stref przygranicznych” (4) „ocena roli granicy w życiu codziennym mieszkańców pogranicza” przez szczegółowe a) poznawczy „identyfikacja i opis związków między rolą i stopniem przenikalności granicy a rozwojem lokalnym obszarów przygranicznych” realizowany przez pośrednie cele „analiza historycznej zmienności funkcji i charakteru granicy polsko-rosyjskiej” oraz „ocena sytuacji społeczno-gospodarczej w polskiej strefie przygranicznej z Rosją po wzroście przenikalności granicy w latach 2012-2016” oraz b) aplikacyjne polegające na „(1) identyfikacji czynników rozwoju lokalnego stref przygranicznych [...] w celu ułatwienia władzom samorządowym prowadzenia odpowiedniej strategii rozwoju tych obszarów, (2) wskazaniu działań, które powinny podejmować władze centralne w celu zapobiegania peryferyzacji stref przygranicznych, (3) zaproponowaniu wytycznych dla Unii Europejskiej w sprawie odpowiedniej delimitacji stref małego ruchu granicznego celem wykorzystania potencjału tego narzędzia”.

Moim zdaniem należałoby albo zredukować liczbę tych celów, albo doprowadzić do ich lepszego powiązania w ramach macierzy logicznej, co ułatwiłoby prezentację wyników badań empirycznych. W szczególności to zastrzeżenie dotyczy zasadności formułowania celów szczegółowych w zaproponowanej postaci. Przykładowo można podnieść wątpliwość, który z zaproponowanych celów szczegółowych służy realizacji celu ogólnego dotyczącego „oceny roli granicy w życiu codziennym mieszkańców pogranicza”. Istotny jest w tym kontekście również problem kierunku badania wpływu, który raz jest przedstawiany jako „wpływ codziennej aktywności transgranicznej społeczności lokalnych pogranicza na granicę” (drugi cel ogólny), a raz jako „w jakim stopniu charakter i rola granicy polsko-rosyjskiej wpłynęły na sytuację społeczno-gospodarczą polskiej strefy przygranicznej” (drugie pytanie badawcze). W tej sytuacji można też zastanawiać się czy sformułowane pytania badawcze są pomocne dla uporządkowania i uściślenia celów pracy, gdyż - chyba niepotrzebnie - wprowadzają kolejne wątki np. „region powiązany funkcjonalnie”. W przypadku publikacji pracy doktorskiej należałoby wyeliminować te ułomności i niejednoznaczności.

Natomiast za udaną próbę uporządkowania celów pracy uznaję sformułowane hipotezy badawcze, które mówią o tym, że: (1) „granica jest instytucją, której funkcje i przenikalność podlegają nieustannej zmianie w wyniku oddziaływania różnorodnych czynników” (2) „najważniejszym czynnikiem wpływającym na rozwój obszarów przygranicznych jest stopień przenikalności granicy” (3) „mały ruch graniczny stanowi efektywne narzędzie integracji transgranicznej i rozwoju peryferyjnych obszarów przygranicznych o ile strefa nim objęta zostaje wyznaczona z uwzględnieniem specyfiki zagospodarowania regionu”. Hipotezy te

mają walor oryginalności, a ich sformułowanie można uznać w znacznej mierze za poprawne. Pewne zastrzeżenia dotyczą po pierwsze trudności związanych z weryfikacją hipotezy pierwszej wynikających z użycia zbyt ogólnych w mojej ocenie sformułowań takich jak „nieustannej” i „różnorodnych”. Po drugie weryfikacja hipotezy trzeciej jest chyba niepotrzebnie utrudniona jest warunkowością i niejednoznacznością „specyfiki” zagospodarowania regionu.

Zakres przestrzenny i czasowy pracy zostały jasno określone i należy je uznać za właściwe w kontekście sformułowanych celów badań. Ograniczenie większości analiz do polskiej części obszaru przygranicznego - uzasadnione trudnościami w prowadzeniu badań po rosyjskiej stronie granicy - jest w mojej ocenie usprawiedliwione. Pewne wątpliwości budzi natomiast zróżnicowany zasięg przestrzenny polskiej części obszaru przygranicznego (po wyłączeniu Trójmiasta), który w niektórych analizowanych aspektach przedstawiany jest łącznie z powiatami woj. pomorskiego, podczas gdy w innych analizach dotyczy wyłącznie województwa warmińsko-mazurskiego (np. Ryc. 39 s. 155). W pracy zabrakło też uzasadnienia dlaczego wybrano poziom powiatowy do prowadzenia analiz pośredniego oddziaływania interakcji transgranicznych na procesy rozwoju lokalnego, podczas gdy można było zakładać bardziej punktowe oddziaływanie interakcji transgranicznych na wybrane układy lokalne na poziomie gminnym.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. Układ rozdziałów pracy jest logiczny, a ich objętość - z pewnymi wyjątkami - adekwatna do przedstawianych treści. W szczególności za zasadną uznaje odrębną analizę w kontekście relacji transgranicznych a) sytuacji strefy przygranicznej traktowanej jako obszaru peryferyjnego przedstawioną w rozdziale 3 oraz b) sytuacji metropolii Trójmiejskiej, którą przedstawiono w rozdziale 4. Moje wątpliwości budzi natomiast tytuł i struktura wewnętrzna liczącego 42 strony podrozdziału 3.3. „kierunki polityki lokalnej i rozwój przedsiębiorczości w kontekście wprowadzenia umowy o małym ruch granicznym”, w którym przedstawiono a) rozwój transgranicznej aktywności Rosjan, b) rozwój instytucjonalnej współpracy transgranicznej oraz c) zmiany społeczno-gospodarcze w polskiej strefie przygranicznej. W efekcie ta część pracy, która jest szczególnie istotna z perspektywy realizacji celów badawczych oraz weryfikacji postawionych hipotez stanowi dość chaotyczny zbiór analiz dotyczących dość zróżnicowanych zagadnień, które w mojej ocenie wymagałyby lepszego uporządkowania. Przykładowo zgromadzony materiał badawczy można by uporządkować tematycznie i narzędziowo w podziale na: a) ocenę bezpośrednią wpływu otwarcia granicy na procesy rozwojowe w polskiej części obszaru przygranicznego (na podstawie badań własnych) b) pośrednią ocenę wpływu tych procesów na zmianę charakterystyki obszaru przygranicznego (na podstawie danych statystycznych). Natomiast część poświęconą współpracy instytucjonalnej należałoby zawrzeć w odrębnym podrozdziale poświęconym pokazaniu zależności między powyższymi zjawiskami a działaniami podejmowanym przez interesariuszy rozwoju lokalnego i regionalnego. Ponadto podsumowanie podrozdziału 3.3 (2 ostatnie akapity na s. 190) powinno być wyróżnione, gdyż w przyjętym układzie treści stanowi podsumowanie podrozdziału 3.3.3. „zmiany

społeczno-gospodarcze w polskiej strefie przygranicznej”. Należałoby też rozważyć połączenie stosunkowo krótkiego rozdziału 5, którego ambicją było sformułowanie ogólnych generalizacji odnośnie granic i czynników rozwoju obszarów przygranicznych z częścią poświęconą przedstawieniu wniosków dotyczących weryfikacji hipotez badawczych.

3. Ocena merytoryczna

W warstwie teoretycznej przedstawiony przez Autorkę przegląd literatury należy uznać za rzetelny i wyczerpujący. Zastrzeżeń nie budzi również wykorzystanie źródeł literaturowych. W odniesieniu do literatury przedmiotu bogata jest też część empiryczna pracy.

Przedstawiony przegląd prac dotyczących pojęcia granicy i regionu przygranicznego, relacji między granicą a charakterem pogranicza oraz rozwojem obszarów przygranicznych w świetle wybranych koncepcji rozwoju lokalnego dowodzi umiejętności swobodnego poruszania się przez mgr Dominikę Studzińską w literaturze przedmiotu. Za szczególnie wartościową uznaję podjętą przez Autorkę próbę wskazania dualistycznego charakteru granic (s. 17). W efekcie część teoretyczna umożliwiła właściwe osadzenia wyników własnych badań empirycznych w istniejącym stanie wiedzy o granicach, relacjach granicznych i rozwoju lokalnym.

Podstawą analiz empirycznych przedstawionych w pracy były wyniki badań terenowych przeprowadzonych przez Autorkę. Zgromadzony materiał empiryczny (ogółem 1117 ankiet i 39 indywidualnych wywiadów pogłębionych) przy wykorzystaniu szeregu danych zastanych (GUS i innych instytucji), a także dokumentów strategicznych należy uznać za bogaty i umożliwiający weryfikacji postawionych hipotez oraz formułowanie interesujących wniosków poznawczych i aplikacyjnych.

Wysoko oceniam zwłaszcza przegląd zmian formalno-prawnych wpływających na przepuszczalność do granicy polsko-rosyjskiej przedstawiony w rozdziale 2, który stanowi solidne studium ewolucji funkcji i charakteru granicy w różnych okresach. Natomiast w przypadku rozdziału 3 dotyczącego wpływu wprowadzenia strefy bezwizowej na rozwój obszaru przygranicznego pewnym mankamentem jest wybór problemowego, a nie narzędziowego układu treści. Ta decyzja, mimo oczywistych zalet, skutkowała jednak w mojej ocenie pewną fragmentarycznością w prezentowaniu wyników badań. Sądzę, że układ narzędziowy mógłby równie dobrze pozwolić na pokazanie szeregu ciekawych zależności. Niezależnie jednak od sposobu przedstawienia rezultatów badań należałoby zaprezentować pełne wyniki własnych badań empirycznych w aneksie np. w formie tabelarycznej. W przypadku publikacji pracy ten brak wymaga uzupełnienia.

W efekcie powyższej ułomności bogaty własny materiał ilościowy został wykorzystany w pracy - w mojej ocenie - w umiarkowanym stopniu. Stosunkowo najlepiej wypadła pod tym względem ocena wpływu przyjazdów Rosjan na procesy rozwoju społeczno-gospodarczego w Trójmieście przedstawiona w Rozdziale 4. Z drugiej strony w tym rozdziale Autorka abstrahuje jednak wprost od próby oceny - za wyjątkiem kwestii związanych z turystyką - na

ile mogło to mieć wpływ na rozwój metropolii trójmiejskiej pod względem rozwoju handlu i przedsiębiorczości mieszkańców na podstawie dostępnych danych statystycznych.

Szersza próba oceny wpływu zmiany reżimu granicznego na rozwój układów lokalnych została natomiast podjęta w podrozdziale 3.3.3 (s. 177-190) dotyczącym zmian społeczno-gospodarczych w polskiej strefie przygranicznej (z wyłączeniem Trójmiasta). Pewną słabością tej analizy jest brak porównania przynajmniej części badanych zjawisk np. sytuacji na rynku pracy do zmian ogólnokrajowych. Takie ujęcie pozwoliłoby pośrednio stwierdzić na ile obserwowana dynamika tego obszaru jest odmienna w stosunku do innych regionów kraju, co mogłoby umocnić wyciągnięte na podstawie tych danych wnioski. Ogólnie rzecz ujmując stopień zaawansowania metodologicznego analiz ilościowych przedstawionych w tym podrozdziale należy ocenić dość nisko. Poprzestanie na wykorzystaniu kilku wybranych wskaźników w ujęciu przestrzennym w np. analiza zmian bezrobocia (s. 181-183) jest w mojej ocenie niewystarczające i powinno raczej stanowić punkt wyjścia do pogłębionych analiz ilościowych, w tym przestrzennych, a nie ich efekt finalny. W mojej ocenie uzupełnienie analiz ilościowych wynikami badań jakościowych oraz odwołaniami do wyników badań innych autorów, choć niewątpliwie cenne, nie w pełni rekompensuje ten mankament.

Pewną słabością metodologiczną powyższej część pracy jest również użycie ułomnych wskaźników lub też brak zwrócenia uwagi na ich trudności interpretacyjne. Pierwsza uwaga dotyczy udziału bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym, który należałoby zastąpić łatwo dostępnymi danymi o stopie bezrobocia (wskaźnik w zaproponowanej postaci - w sytuacji braku informacji o liczbie osób aktywnych zawodowo - stosuje się właściwie wyłącznie na poziomie gminnym), a druga m.in. na braku zwrócenia uwagi na tzw. „efekt bazy” w przypadku analiz dynamiki noclegów udzielonych Rosjanom.

W warstwie wnioskowej Autorkę pracy należy pochwalić za podjęcie ambitnej próby generalizacji analizowanych zjawisk, którą przedstawiono w rozdziale 5. Należy jednocześnie zwrócić uwagę na pewne niedociągnięcia umniejszające walor tego osiągnięcia:

- analiza barier przedstawiona w tab. 24 jest stosunkowo niejasna, a największe wątpliwości budzi mało precyzyjny zapis „jedynie częściowe osłabienie bariery” oznaczony znakiem „+/-”,
- w przypadku podmiotów odpowiadających za „proces graniczenia” (Ryc. 78, s. 242) można było podjąć próbę ich zróżnicowania pod względem skali tego wpływu, podobnie jak w przypadku wskazania czynników warunkujące rozwój polskiej strefy przygranicznej (Tab. 26, s. 244), które można było uszeregować lub skategoryzować,
- elementy oceny instrument małego ruchu granicznego jako czynnika rozwoju lokalnego można było przedstawić w podziale na bariery, formy i efekty (Ryc. 79, s. 250).

Ponadto w odniesieniu do badań S. Sitka (2016, s. 186) należałoby jednak szerzej uzasadnić sformułowane przez Autorkę stwierdzenia określające potencjał obszaru przygranicznego jako taki, który „może zapewnić stabilny rozwój społeczno-gospodarczy”.

We wnioskach zabrakło moim zdaniem uwypuklenia ekonomicznych czynników kształtujących relacje transgraniczne, które zajęły część przeglądu literatury (np. s. 53-55). Dotyczy to w szczególności kursów wymiany walut, które warunkują opłacalność relacji handlowych, w tym zwłaszcza w odniesieniu do różnych form turystyki zakupowej. Kursy te w badanym okresie silnie reagowały na wydarzenia geopolityczne takiej jak aneksja Krymu przez Rosję i związane z tym sankcje, a także zmiany cen na światowych giełdach surowców energetycznych. Miało to niewątpliwie istotny wpływ na skalę przyjazdów Rosjan do Polski, co widoczne było również na szeregu wykresów przedstawionych w pracy takich jak np.: Ryc. 74 (s. 233) przedstawiająca liczbę turystów rosyjskich w Trójmieście, czy Ryc. 35 (s. 149) dotyczącego wydatków Rosjan w Polsce.

Dyskusja na temat wpływu tych i innych czynników niezwiązanych wprost z reżimem granicznym oddziałujących na rozwój obszaru przygranicznego mogłaby stanowić część bardziej krytycznej oceny wyników badań w zakresie stopnia weryfikacji sformułowanych hipotez. Mogłoby to też pozwolić na wskazanie kierunków dalszych dociekań pod względem relacji między granicą i obszarami przygranicznymi, których zabrakło w podsumowaniu pracy.

Warstwa aplikacyjna jest mocną stroną recenzowanej pracy doktorskiej. Wynika to z podjęcia zagadnienia ważnego z perspektywy relacji transgranicznych na zewnętrznej granicy Unii Europejskiej. Sformułowane pod tym względem rekomendacje nie budzą - w świetle zgromadzonego materiału badawczego - wątpliwości. Dotyczy to zwłaszcza odejścia od sztywnego wyznaczania zasięgu obszarów przygranicznych objętych małym ruchem granicznym oraz włączenia do tej strefy dużych ośrodków miejskich. Natomiast w wymiarze lokalnym dotyczącym czynników rozwoju można jednak wskazać na uniwersalną trudność formułowania rekomendacji pod tym względem w stosunku do obszarów przygranicznych. Nie jest to ułomnością recenzowanej pracy, ale raczej pochodną pozytywnej weryfikacji hipotezy drugiej o kluczowym wpływie reżimu granicznego na relacje transgraniczne, co przekłada się na specyficzne uwarunkowania rozwojowe tych obszarów.

4. Ocena strony technicznej pracy

Praca została napisana poprawnym językiem i starannie opracowana. Drobne błędy redakcyjne są rzadkie np. s. 5 jest „prowadzenie” powinno być „prowadzenia”, s. 183 jest „Herbst” powinno być „Herbsta”. Większe zastrzeżenia można sformułować pod względem opracowanego materiału kartograficznego. W pracy zawarto szereg map tematycznych wykonanych przy wykorzystaniu metody kartogramu, które wymagałyby lepszego opracowania. Po pierwsze w niektórych przypadkach zastosowana skala barwna uniemożliwiła odczytanie przebiegu granic między powiatami np. Ryc. 45 (s. 182). Po drugie

trochę dziwi dlaczego Autorka nie skorzystała z możliwości użycia rozbieżnych skal barwnych w tych przypadkach, w których było to szczególnie zasadne np. Ryc. 44 (s. 180). Te drobne niedociągnięcia, które można częściowo tłumaczyć chęcią ujednoczenia opracowanego materiału, powinny być poprawione w przypadku publikacji pracy.

5. Ocena końcowa

Powyższe uwagi krytyczne nie przekreślają zasadności uznania recenzowanej pracy za osiągnięcie, które stanowi wkład do istniejącej wiedzy dotyczącej relacji transgranicznych, rozwoju obszarów przygranicznych oraz instrumentów ich wspierania. Doktorantka na podstawie literatury dotyczącej relacji między granicami i obszarami przygranicznymi sformułowała oryginalny problem badawczy w kontekście wprowadzenia instrumentu małego ruchu granicznego na granicy polsko-rosyjskiej. Znajomość i wykorzystanie literatury przedmiotu należy ocenić wysoko, podobnie jak aplikacyjność wyników badań. Na słabszą ocenę zasługują analizy empiryczne, których potencjał wynikający ze zgromadzenia bogatego i zróżnicowanego materiału badawczego nie został w mojej ocenie w pełni wykorzystany. Niemniej jednak wyniki badań przedstawionych w pracy - mimo pewnych ułomności - pozwoliły na weryfikację postawionych hipotez badawczych i tym samym realizację celów pracy, co wskazuje na umiejętność prowadzenia badań naukowych przez Autorkę.

W związku z powyższym należy uznać, że praca doktorska mgr Dominiki Studzińskiej w pełni spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim określonym w obowiązujących przepisach i można dopuścić ją do publicznej obrony.

Warszawa, 21 maja 2018 r.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Marcin Kupkowski'.

